

ՎԵՐԼՈՒԾՈՒՄ «ԴԻԷՑԱԶՆՈՐԵԿ»Ի

(1902ի ՏՊԳԲ.)

(Շաբ. Բագմ. 1969, թ. 8-10, էջ 210-216)

Դիւցազնօրէնի ընձեռած թատերական կառուցուածքի կարելիութիւնը ընդունելէ ետք, այժմ կրնանք հարց տալ՝ թէ արդեօք ի՞նչ ձևով կ'իրագործուի այդ կառուցուածքը: Տեսանք թէ ի՞նչպէս Դիւցազնօրէնի, թէ՝ զուտ գրական եւ թէ՝ թատերական տեսանկիւններէ դիտուած՝ խորհրդապաշտ կլիմային մաս կը կազմէ, որով նաև 1890-1910 տարիներու խորհրդապաշտ թատրոնին: Բայց երբ ըսինք թէ ան «տեսարանային ծխակատարութիւն» մը կը ներկայացնէ, առաւելագոյն ձեւով մը բնորոշչեցինք զայն: Կրնանք այժմ ըսել թէ Դիւցազնօրէնը նախա-արտայայտապաշտ¹⁷ գրութիւն մըն է, իրադործուած իրը «սրբազն ներկայացում» ինչպէս Փրանսական «խորհուրդները» (mystère) կամ զերմանական «կայսանտրամները» (Stationendrama): Արդարեւ, Դիւցազնօրէնը հիւսուած է յաջորդական կայսներու շարքով:

ա. Ընծայութեան կայան

Դիւցազնօրէնի առաջին երգը, «Յոյսի ճամբան»¹⁸ կրնանք իսկապէս սրբազն ներկայացումի մը «առաջին կայան»ը նկատել, ուր ընծայութիւն մը ունինք: Արդարեւ ընծայութիւն ծէսի մը տարրերը կը գտնենք հօն: Մէկ կողմէն ունենք պաշտօնեաները (հսկայածն ուսիմիւրաները մարմարեղէն Յոյսին), միւս կողմէ ընծայացուն (եթէ նոյնիսկ այս վերջինը տեսարանայինօրէն միակ «ենթադրեալ»ն է, եւ իրականին մէջ կը նոյնանայ հասարակութեան հետ): Սկզբնաւորող տողերը (տող 1-6) կու տան մեզի գործողութեան¹⁹ վայրկեանը, եւ

17. Նախա-արտայայտապաշտ կ'ըսենք, որովհետեւ արտայայտապաշտութիւնը մինչ էր այն ուղղութիւններէն, որուն մէջ կրնար զարգանաւ Արամանթն: Եւ գարձեալ նախա-արտայայտապաշտ կ'ըսենք ճիշտ անոր համար որ գտնուած են արտայայտապաշտ տարրեր «Abbayes»-ի բանասնազներու գործերուն մէջ եւ թումէնի միահազորութեան մէջ (որ նման է Սիամանթոյի՝ «խումբի» վարդապետութեամբ):

18. Ադթ, էջ 11-15:

19. Քառուղի մը: Կը հասատանք որ քառուղին Սիամանթոյի իսկապէս հիւնական

կը բնորոշեն ամբողջութեան արտայարչական երանգը, երանդ ժը մեծապէս արամաթիք (տժգնութեան հետ երես երեսի): Այժմ տեսնենք թէ ի՞նչպէս կը կազմուի ընծայացուին ուղղուած պաշտօնեաներու ծիսական ճառը: Նկատեն է յետոյ որ հոս խօսքը յոգնակի ըլլալով՝ կը զանուինք ոչ թէ մէնախօսութեան մը դիմաց, այլ խըմբերգի ժը:

Ամէն բանէ առաջ ունինք ընծայացուի վիճակին սահմանումը (տող 7-14): Ան տառապեալ մըն է, ողբերգականորէն ցաւագին. «Մասնւնիերովդ աշուրներդ փոքրեր», «զրբունիներդ դէպի ցաւը կարկառած», «քազուկներդ... յոցնահօրէն դէպի վեր», «նայուածներուդ բոլոր արիւնը տուիք»: Այս բոլորէն կը հսկեի բոլորովին հիւծած մարզու մը պատկերը, որ արտաքին պատճառէ մը բորբոքած է բուռն կերպով, զժրազդութեան մը համար, «մեզի համար զինուածներու վրայ», այսինքն անոնց համար որոնք կը զոհուին «Յոյի ռահիվիրանիրուն համար, յանուն նոյնինքն Յոյսին: Ինչպէս միշտ առաջին Սիամանթոյինին մօտ, հոս ալ ունինք անձնաւորութիւններու նկատելի անորոշութիւնն մը. բնորոշութեան հոնոնք իրը լոկ «զոհուածներ» եւ ուրիշ ոչինչ զիտենք: Այս անորոշութեան ծագումը, ըստ մեզի, տեսարանական է եւ ոչ զործնական: Ճնշող քաղաքական վարչածեկի մը ենթակայ հեղինակ մը կընայ ունենալ զործնական պատճառներ գործածելու համար անորոշը, արտայայտելու իր միտքը կամ զգացումը խորհրդապատճ պատկերի մը տակ: Այս էր պարագան Ռուրէն Զարդարեանի մը²⁰: Սակայն Սիամանթո կը գրէր արտասահմանի մէջ, ժողովրդավիր երկրի մը մէջ, որով ենթակայ չէր գրական ծածուկ հաստարակութիւններու գործնական օրէնքներուն: Մեզի համաձայն Սիամանթոյի անորոշութիւնը ամէն բանէ առաջ ծնունդ կ'առնէ, բանաստեղծութեան հանդէպ իր ունեցած յացքէն եւ անոր գեղարուեած տական անկախութենէն: Այսպէս որ յաջորդող անմիջական տարիներուն, անիկա պիտի զրէ յանդինորէն եւ բացայայտորէն «արտակախ» իր «Հայորդները», շարունակելով հանդերձ աշխատիլ «Հոգեվարքի» իր «Հայորդները», շարունակելով հանդերձ աշխատիլ «Հոգեվարքի» եւ Յոյսի ջահերու վրայ, որ ընդհակառակն «անկախ» են մաքրակրօն: Ոչ միայն: Մեզի այսպէս կը թուի թէ այս անորոշու-

պատիկընը մին է: Ունի կրկին իմաստ մը. ժամանումի կէտը եւ մեկնումի կէտը: Արդարեւ քառուզին կը հսկենք՝ հոն տարծորդող չորս ճամբաներով (խորհրդանիւը հաւաքոյթի), եւ կամ ալ քառուզիչ կը մեկնիք (խորհրդափիշը ընտրանքի անհամառնութեան): յանդինորէն Սիամանթոյի մօտ կը հանդիքներու գեղեցիկ պատկերին Շու դարձեան հառիդինինիք կ'ամցինք: Պատիկընը պատկերին մէջ: Պատիկընը համաձայն հիւծածներու մէջ:

20. Հմմա, իր նախամուտ, Յայգալոյսի մէջ, Հ. Մ. Ճանաշեան, Գրական Ցուքեր 10, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1945, էջ 11:

թիւնը ունենայ նաեւ Հոգեբանական գոյութենական ծագում մը՝ կապուած Սիմանթոյի նկարագրի ներքին պատճառներուն եւ նոյն նկարագրի պատմութեան : Հոս, Դիւցազնօրէնի մէջ Սիմանթօ չի խօսիր «գոհուածներու» հետ առընչութիւն ունեցող եղելութիւններու մասին (ոճի վերլուծումը արդէն իսկ ցոյց տուած էր մեղի նոյն բանը), այլ առաջին գիծի վրայ կը դնէ ինքինքը, այսինքն, ոչպերու դիմաց ունեցած իր ընդդիմութիւնը: Երգին գիւմաւոր գերակատարը, արդարեւ, «պատմող եսն» է: Սակայն իսկոյն խոր կապ մը կը հաստատուի «պատմող ես»ին եւ «գոհուածներ»ու միջեւ, ոչ թէ «պատմող ես»ի ընդդիմութեան ընծայած տեսակ մը ախտաբանական սարսափելիութենէն, այլ աւելի եւս անով որ այս կապը կ'որոշէ իր մէջ կենաքի անկիւնադարձ մը, եւ ինքը անձամբ կը բնորոշուի (տող 24) իր ողջակիզամներու ուխտուած սպիտակ տղայ: «Ցոյսին ռահկիրանները» են որ կը լուսաբանեն խորք կազմող մօտակայութիւնը ընդմէջ «պատմող ես»ին եւ «գոհուածներ»ուն: Զենք կրնար զանց ընել հետեւեալ գիտողութիւնը. «քրմական» անուանակոչումը՝ ձեւով մը կանխառ հանգամանք մը ունի²¹:

Ընծայացուին վիճակի սահմանումին կը յաջորդէ յորդորակը (15-

22 տող) կատարելու հաւատքի ներդորժութիւն մը, դիմելու համար անոր՝ որուն ներկայացուցիչներն են պաշտօնեաները, յանձնուելու համար անոնց :

Օ՛ նախ քու փորուած բիբերդ անհուն
Մեր պաշտամունքի ջահերուն դարձուր :

Կը յաջորդէ պատուեր մը (տող 23-33). ընծայացուն կը հրաւիրուի ձգելու «նուիրական ցաւը ինքնի իր մէջք», չխանզարելու խաղաղութիւնը անկեաներուն, այլ փառաբանելու պատահածը («ուսանապանքը, դարերուն համար, հանդակէ») հոգեկան վիճակավ մը, սակայն, որ ընթվարում պոռթիկայ: Գործնական այս խրատականէն, ստեղծարար (գեղարուեստական) այս դործողութիւնէն երկը կ'անցնի դէպի բարյական խրատը (34-36 տող). պաշտօնեաները ցոյց կու տան ընծայացուին նպատակը՝ որուն ինքը պէտք է ձգտի. Ու յետոյ ու մանաւանդ ըլլալու համար Ան՝ որ պէտք է ըլլալ վերջապէտ (34 տող): Այս նըսպատակին հասնելու համար, այսինքն որպէսզի ամբողջապէս ինքնքը ըլլայ եւ ինքզինքը իրադործէ, ընծայացուն պէտք է անցնի «փորձելու» շարքէ մը. պէտք է հանդիպում ունենայ Մահուան հետ, բանալու համար գոները Յոյսին, որպէսզի կամքի գործողութեամբ «Զիերը երազի կանդնին յաղթութեան կատարներու վրայ»:

Ուրեմն նպատակը՝ որուն կը յորդորեն պաշտօնեաները գեղարուեստա-բարոյական է: Ամէն բանէ առաջ գեղարուեստական, ուրութեամբ հարցը «պատմող ես»ին մասին է, որ գեղեցկագիտական բոլծ մը պիտի կատարէ. — ստեղծել կոթողային պսակ մը: Բայց ի՞նչ է կոթողային պսակ մը, կոթող մը, եթէ ոչ խորհրդական ներկայացում մը, պատկերացումը՝ որ կը ներկայացնէ եւ կ'արուայալտէ, համարդական կերպով, խորհրդապաշտօրէն, իմաստը եղելութեան մը կամ գործողութեան մը: Ընծայացուին նպատակը, ուրեմն, պէտք է ըլլայ արձանային իրականացումը (այսինքն Փիզիքական, թանձրացեալ, շօշափելի. ճակատագրուած տեւելու. Արձանանան եղը ինքնին կը նշէ արձանի վիճակը, այսինքն պիրի առարկայ մը, անշարժ, ժամանակին հետ պայքարելու համար եղած) նրազի նժոյգ ներւուն: Հրաւէր մըն է, ուրեմն, ասիկա գեղարուեստական եւ բարոյական գործողութեան մը²², ներկայացուած ընդհանուր եղբերով, բացարձակ դրեթէ մաքուր՝ զուտ դաշտակարներ. Կամքը, Յոյսը, երազը: «Գրեթէ» մաքուր եւ զուտ կ'ըսենք, որովհետեւ գիտենք թէ Սիմանթօ անոնց նշանագիտական արժէքին կը միացնէ միշտ, եւ երեմն նախընտրութիւն տալով, զգացողական ուժգին արժէք մը:

22. Գրտենք թէ խորհրդապաշտ մշակոյթին համար, արուեստ եւ բարոյական համարժէք եղբեր են:

Հոս կը նշմարենք սաղմը նիւթի մը՝ զոր յաջորդաբար Սիամանթօն
պիտի ընդլայնէ եւ զարգացնէ ուրիշ քերթուածի մը մէջ. «Ասպեսին
երգը» այսինքն ձեռնարկի մը իրազործութեան նիւթը: Տեսակէտով
մը Ասպետին երգը, Դիւցագնօրենի մէկ շարունակութիւնն է: Պոէմի
գլխաւոր գերակատարը կընայ շատ լաւ կերպով «Դիւցագնօրեն»ի
«պատմող Ես»ը ըլլալ, կամ մէկը ընդգլուղներէն: Կանդ առնենք վայր-
կեան մը Անի վրայ: Ծանօթ է մեզի Սիամանթոյի բացարձակ խոր-
հըրդանիւներ գործածելու գիւրութիւնը: Սակայն հոս լոկ գլխակիր
մը չունինք, որ սովորաբար գաղափարի բացարձակացում կ'ուղէ նը-
շանակել: Հոս ամրող բառը գլխակիր է: Անը ուրեմն գերագոյն դա-
ղափարականի մը յաշտարպ նշանն է, զողուած անհատին հետ: Մէկ
խօսքով, Սիամանթոյի համար, ըլլալ ինքզինքը, կը նշանակէ ըլլալ
(այսինքն գոյութիւն ունենալ) գերագոյն աստիճանի մը վրայ: Հե-
տեւաբար, ամբողջ զործողութիւնը «պատմող Ես»ին համար, անձ-
նական, անհատական փրկութիւն կը նշանակէ: Ուրիշ բառերով, հոս
ունինք վաւերագիր մը որ հեղինակ Սիամանթոյի մէկ տեսակէտը կը
լրւաւորէ: զրելը նկատուած նաեւ ինքնահողեվրլուծումի ձեւ մը
(անշուշտ անդիտակից): Միաժամանակ, ունինք նաեւ Սիամանթոյի
գաղափարախօսական պատմութեան վերաբերեալ կարեւոր մէկ վա-
ւերաթուութիւնը: Արդէն իսկ յիշեցնիք նիցչէի անունը, իրրեւ մին այն
հեղինակներէն որոնց ծիրին մէջ կը շարժի Սիամանթօն: Արդարեւ շատ
հետաքրքրական պիտի ըլլայ վերլուծումը այս ծիրին: Առ այժմ բա-
ւականանանք նշելով այս ներկայութիւնը, իր ընդդրկած կենսաբա-
նական եւ միսթիք-անիշխանական տարրին համար (Նիցչէի «գեր-
մարդք»ը, կամ Սթերնիրի «Միկալ»ը): Պատահական չէ որ «Հայորդի-
ներցու երրորդ շարքը իրր վերտասութիւն ունենայ ճիշա Նիցչէի մէկ
նախադասութիւնը:

Գործերու հրաւերին կը յաջորդէ մասնակցութեան ապահովու-
թիւն մը (47-60 տող): Բնծայացուն այլեւս ընծայեալ մը եղած, եթէ
կատարէ իրեն թելագրուած (կամ իրմէ պահանջուած) գործերը, այլ-
եւս առանձին պիտի չմնայ: Ասով, կը յատակուի կարեւորութիւնը այն
ինքնահողեւութիւնը զոր նախապէս նշեցինք: Ըլլալ ինքզինքը,
չի նշանակէր լոկ փախչիլ Ծղային կործանաբար տակնապէն, այլ կը
նշանակէ նաեւ կատարել հասարակական գործողութիւն մը, այսինքն
խուսափիլ ընկերային հեռացումէն: Ընծայեալը կ'ըլլայ ինքզինքը՝
հաւաքական մարմինի մը մաս կազմէլով, եւ որով, հետը պիտի ու-
նենայ ուրիշները: Այս կէտը յատկապէս կ'ընդգծենք, որովհետեւ մե-
զի շատ հիմնական կը թափ Սիամանթոյի համար: Դիւցագնօրենի
«պատմող Ես»ը ընդունելով քարոզը պաշտօնեաներուն, սկզբունքի
մը, գաղափարականի մը տէր պիտի չըլլայ կամ կատարուած պարտա-
կանութեան մը գիտակցութիւնը պիտի չունենայ, եւ ոչ գոհունակու-

թիւնը զործադրուած սկզբունքի մը, այլ պիտի մտնէ ուրիշներուն ներկայութեան մէջ։ Խումբին հետ ունեցած իր մասնակցութենէն ոյժ պիտի առնէ և կրոպվ. «ու անոնց հաւատին հրայրքը նայէ՛ ու սիրուան»։ Այս ուրիշներու ժեռածներն են, որոնք պիտի ընկերանան թէ իրեն և թէ պաշտօնեաներուն «ասիլիքաներու Յոյսին»։ Կը յատկաւի հոս պոչմէի խորչքապապաշտ (լայն իմաստով կրօնական) նկարագիրը. ժեռածները նկատուած են դրապէս իրեւ զոյսութիւն ունեցողները. արդարեւ առարկայապէս մեզի կը ներկայանան բեռնասորուած ծանր քարերով եւ փայտէ սեւ խաչերով։ Մասնակցութեան ապահովութիւնը կը դառնայ ներկայութեան ապահովութիւն մը (61-68 տող)

«Ու ամէնքն ալ ինց պիտի ըլլան, այսօր, մեզի հետ»:

Ասիկամ, Հողիներու Հաղորդակցութեան, կախարգական նկարագրի մէկ տեղափակութեան է:

Գիւցազնօրէնի այս կէտին հասնելով, կրցանք արդէն իսկ երկու շմբնական տարրեր ընդորշել. «Պատմող Ես»ը գիւխաւոր եւ կելքո- նական գերակատարն է. (ուրիշ բառերով, պոէմը ինքնակենսագրա- կան ուժեղ մզամ մը ունի. առանձին նաև թէ ինչպէս կը հասնի նոյն- իսկ ըլլալու ինքնա-հոգկերլուծումի գործողութիւն մը). պոէմի հանդոյցը կը կայսնայ այս «Ես»ին եւ «միւսներ»ուն միջեւ ստեղ- ծուած յարաբերութեան մէջ: Ասով կ'անդրադառնանք թէ յօրինուած- ծուած վերաբերութեան մէջ: Միայն կ'անդրադառնանք անի վերլուծումի քի վերլուծուական արդիւնքները կը հաստատեն ոճի վերլուծումի արդիւնքները: Մինչեւ 68րդ տողը «միւսները» ծանօթ են զիխաւոր գերակատարին: Այսինքն իր փորձառութեան տուեաներն են: Սա- կայն միւսներու զաղափարը կ'ընդուրէկ իր մէջ նաև անոնք՝ որոնք զուրս կը մնան անհատի անմիջական ճանաչողութենէն. մինչ այդ, պոէմը կու տայ մեզի առեղեկութիւն մը նկատմամբ անոնց՝ որոնք չեն պոէմը կու տայ մեզի առեղեկութիւն (69-74 տող եւ 75-79), այլ ճանչցուած ճանչցուիք «Պատմող Ես»էն (69-74 տող եւ 75-79), այլ ճանչցուած

Այս կերպինքներն են որ կը յայտնեն «Պատմող Ես»ին գոյութիւնը անոնց՝ որոնք ինքը չի ճանչնար, զոյցութիւնը ուրիշներու՝ որոնք մաս կը կազմեն խումբին, հատաքականութեան, «Ամբոյլ [...] անոնց», որոնք ճանշալով եւ հասկնալով աւելը, անկից գործելու հղանակ մը հանեցին. Եւ ետքը՝ մայրելը՝ որոնք մոլիկին դիւցազներու կարմիր երկուելք կ'ապրին: Հոյ նաևաշողական հաղորդակցութիւնը ունինք, այսինքն ճանաչողական յառաջիւազցումը յանձնուած է պաշտօնեաներուն: Տարբեր բառերով, հոյ յայտնութեան աշխարհիկ վերածում մը ունինք. պաշտօնեաները կը հազորդեն ընծայեալին թէ ինքը իր հոյ պիտի ունենայ ոչ միայն մեռածները (անցեալը), այլ նաև ողջերը (ներկան) եւ անոնք՝ որոնք պիտի ծնանին (ապագան): Ուրիշ բառերով՝ խումբը առնուած է իրեւ միութիւն մը,

ամբողջական, որովհետեւ ամբողջ ժամանակը կ'ընդգրկէ : Այսինքն, հարցը բացաբակի մը մասին է :

Այս կէտին, կրնանք ըսել՝ թէ ընծայութեան արարողութիւնները կատարուած են: Յորդորակի մը, պատուէրէ մը, մասնակցութեան ապահովութենէ մը, ներկայութեան ապահովութենէ մը, ճանաչողական հաղորդակցութենէ մը ետք յանդեցանք ամբողջականութեան մը, բացարձակի մը: Հասանք խումբին՝ որ տարածուելով անցեալէն դէպի ապագան կը կազմէ բացարձակ արժէք մը: Ընծայութեան ամբողջ ծէսը կրնայ ուրեմն եղբափակուիլ: Արարողութիւնը կը գտնէ իր վերջը (80-90 տող): Ամբողջ գէջէր մը անցած է. ճրդ տողի Այս իրիկունէն հասանք 80րդ տողի արշալոյսին. «քայց իիմա որ առաւօտը պայծառօրէն մօտեցաւ»: Ընծայութեան ծէսը կ'ամբողջանայ, յետ միսթիք ճանաչողութեան մը կնքումին («գուն մեր հոգիները նանչցար»), խորհրդապաշտ-ծխական գործողութեամբ մը, համբոյրով (նկուր որպէսի մեր շրբունքները քու շրբունքներդ ընդունին»²³, մինչեւ իսկ առարկայի մը ծխական յանձնումով՝ Սուրբին²⁴. Սա փայլակէ սուրբ կտրինօրէն ձեռքի ա՛ռ: Ապօ ուրիշ ծիսական արարողութիւն մը. «Երդումներու երդումը ընելէն խաչաձեւէ», եւ վերջն յանձնարարականով մը «իմբնիրմէդ դուրս գահավիճելէն, պաշտօնեաները կը փակեն արարողութիւնը նուիրապետական շարժումով մը «Ահաւասիկ նամքան»:

Զանանք բնորոշել եւ վերըսէլ այս ընթերցումի առթած առաջին եղբակացութիւնները: Ամէն բանէ առաջ, ինչպէս արդէն իսկ ակնարկեցինք, հու, անտարակոյս, կը գտնուինք տեղափոխուած ինքնակենսալութեան մը դիմաց: Այդ բանը կ'ապացուցնէ Դիւցաքօրենի եւ բուն դիւցազներգական քերթուածի մը միջեւ եղած տարբերութիւնը: «Փատուղ Եսոյ (որ բանասակնծն է, հեղինակը, մարդ Սիամանթօն) յոդնած է «Ալլուրներէ», դէպքերու պատճառած ցաւէն: Կ'ենթարկուի ընծայութեան ծէսի մը, կը մտնէ խումբի մը մէջ, զինուորադութեան մը մէջ, դործօն մարմինի մը մէջ: Եւ այս բանը ըրած տաեն, կոչուած է ինքնիրմէ դուրս ելլելու: Այսինքն «Եսոյ»ը կ'իրապործուի (ինքինքը կ'ըլլայ) հրաժարելով իր անձնականութենէն, եւ միայն միսթիք հաղորդակցութեան մը միջոցով, մտնելով դործօն ու հաւաքական, հասարակական մարմինի մը մէջ, կը գտո-

23. Հոս ծխական համբոյրի խորհրդարանութիւնը կը տարածուի մինչեւ ծխական հաղորդակցութեան խորհրդանշէն: բայը («ըմդումին») բաւական յստակ կերպով զայն կը նշէ:

24. Մուրը, միաժամանակ առարկայ մըն է (զէնք) եւ խորհրդանիշ (ազնուականութեան): Միջին դարուն ասպետներու նուիրագործումի արարողութիւնը միշտ սուրպի կը կատարուէր (նաեւ անոր համար որ բռնատեղը, շատ անդամ, իստաձեւ էր):

նայ «Միակ»ը: Ասով իրեն ճամբայ մը, նպատակ մը եւ ուղի մը կր նշուի:

Հոս ունինք զործողութիւններու կրկին չարք մը: Մին կը հայի մարդուն, միւսը զրագէտին (բնականաբար երկու բաները անջատուած չեն իրարժէ եւ ոչ ալ կրնան անջատուիլ: Իրարու հետ սեղմօրէն կապուած են: Կրնանք սակայն դուրս ցայտեցնել անոնց փոխադարձ նկարագիրները, եւ անոնց զործունէնութեան վայրը): Մարդ Սիամանթոյի արարքները բաւականաչափ ծանօթ են, նոյնպէս ծանօթ են, եթէ ոչ իր զործունէութիւնը, գէթ իր քաղաքական հակումները: Գրականութեան պատմութեան տեսանկիւնէն դիտելով, մեծ կարեւորութիւն ունի քննարկուած երգին 18րդ տողը: «Դիտենք որ զուն երազող մըն ես ու այլուրներէ սթափեցար»: «Այլուր», ճշտ խորհրդապաշտներու ailleurs-ն է, այսինքն խորհրդապաշտ բանաստեղծութեան հիմնական նիւթերէն մին: Ճգտումը փախչելու ներկայացնական ընկերութիւնը՝ տեսակիտութիւնը²⁵, տարկայական իրականութեան ընկերութիւնը: Ուրեմն Դիցագնօրէնի տոազին երգէն իսկ Սիամանթօ, մնաթենէն: Ուրեմն Դիցագնօրէնի տոազին երգէն իսկ Սիամանթօ, մնաթենէն զանկերձ խորհրդապաշտ բանաստեղծութեան ծիրին մէջ, կը ճգտի բաժնուելու անկից եւ կ'անջատուի տոազին խորհրդապաշտութեան զաղափարախօսութեան դիմաւոր մէկ կէտերէն: Նկատել կու տանք թէ որքան սիալ է այն կարծիքը՝ որ կը հաստատէ թէ խորհրդապաշտութիւնը նուիրուած ըլլայ ամբողջապէս եւ բացարձակապէս «Ալրուեստը արուեստին համար» հանրածանօթ զաղափարախօսութեան: Բաւական է նկատել թէմպոյի պարագան, որ իսկապէս յեղափոխական բանաստեղծութիւններ դրած է²⁶: Հանրի Քլուար (Henri Clouard) նկատել տուած է թէ անկապաշտ շրջանի բանաստեղծները կամ յեղափոխականներ էին եւ կամ ալ անիշնանականներ²⁷: Իսկապէս խորհրդապաշտութիւնը իր մէջ ունեցած է

25. Բաւ է ժամանել Պոուէրի Վրայ. «J'irai là-bas où l'arbre et l'homme (La Chevelure-ի մէջ): Mon enfant, ma sœur, / Songe à la douceur / D'aller là-bas vivre ensemble! (L'Invitation au voyage); Emporte-moi, wagon! enlève-moi, frégate! / loin! loin! ici la boue est faite de nos pleurs! (Moesta et errabunda-ի մէջ):

26. Morts de Quatre-vingt-douze..., Rages de César, L'éclatante victoire de Sarrebrück, Chant de guerre parisien, եւ յատկապէս, բացայայտ է, լ'Orgie parisienne ou Paris se repeuple և Les mains de Jeanne-Marie l'Orgie (Համահամարտութիւններ թէմպո, Oeuvres complètes NRF, Paris, 1963): Պատահամարտութիւններ թէ որ Երկու հատը այս բանաստեղծութիւններէն, Les poètes de la commune ծաղկաքաղին մէջ ժաման են (Les Editeurs Français Réunis, Paris, 1951), կալված աւելի Վորլէ իր Critica del gusto (Feltrinelli, Milano, 1966) զրգին 92րդ էջին մէջ, չափ հետաքրքրական անդրադարձութիւններ կը կատարէ ժդրդը Illuminations-ներու ընկերային իմաստին ժամին:

27. HENRI CLOUARD, Histoire de la littérature française, Հո. I, Albin

միշտ երկու շարժում. մին՝ փախուստը առարկայական իրականութենէն դէպի բացարձակը կամ անցեալը, միւսը՝ դէպի «առաջ վաղքի» մը միջոցով ժամել առարկայական իրականութիւնը: Ասով կը բացատրուի թէ ինչպէս շատ մը խորհրդապաշտ բանաստեղծներ եղած են նաև ընկերվարկաններ (Փրանսացի Մերրիլը, Հունգարացի Ասին, յոյն Խատօրութուոր, խալացի Լուչինին, հայ Տէրեանը): Սակայն եղելութիւնը լոկ տեսաբանական խաւը չէ որ կը հետաքրքրէ. ան սերտօրէն կապուած է զրական խաւին: «Այլուրմենք»ու բանաստեղծութենէն Սիամանթոյին անջատումը, տեղի կ'ունենայ զուգահեռաբար այն հակախորհրդապաշտ հոսանքին՝ որ տեղի կ'ունենայ Փրանսական զրականութեան մէջ ճիշտ այն տարիներուն, երբ Սիամանթօ զրականասպէս կը կազմուի, կը ճեւաւորուի Փարիզի մէջ: Ուշադիր ըլլանք թուականներուն 1899-1901 Սիամանթօ կը զրէ Դիւցանքորէնը: Խորհրդապաշտ դպրոցի արտայայտչական միջոցները գործածելով հանկերձ եւ մասնակից ըլլալով խորհրդապաշտութեան հիմք կազմով զաղափարներուն, անոնց աշխարհայեացքին (Weltanschauung), կ'անջատուի փախուստի դիցարանութենէն, դէպի այլուրներ փախուստէն՝ ի նպաստ հասարակական պահանջի մը, առանձնութենէ հրաժարումի, խմբակի մը մէջ մանելու եւ հասարակութեան մը մաս կազմելու: Լաւ ուրեմն, 1896ին La Plume-ի մէջ, Ալուֆ Ռէթթէ կը խարազանէ բանաստեղծներու «խելազար առանձնութիւնը» (solitude frénétique)²⁸: 1896-1898 «Effort» պարբերութերթը կը յայտարարէ «au point de vue esthétique ... réaction ... contre la théorie de l'art pour l'art ... contre le mysticisme», պաշտպանելու համար «au point de vue social, effort des énergies individuelles vers une civilisation d'affranchissement et d'amour»²⁹: Աւելի վճառական գիրք մը ունին «Enclos» և «Art Social» պարբերութերթերթը: Նոյնիսկ բնութենապաշտները հակառակ են Մալարմէի խորհրդապաշտութեան, յատկապէս Լը Պլոնս եւ Պուէտիւթէ: «La résurrection des dieux, théorie du paysage» գործին մէջ, դրուած 1895ին, Պուէտիւթէ կը պաշտպանէ թէ արուեստագէտը պէտք է տայ «vie aux forces de la nature ou aux idées éternnelles».

Լը Պլոնի Essai sur le Naturisme-ը կը յայտնուի 1896ին: Թափ մը զաղափարներու եւ վիճարանութիւններու, որոնց անտարակոյու

Michel, Paris, 1947, էջ 93: Խորհրդապաշտներուն եւ ինքնավարներուն յարաբութեան մասին, հմտութեամբ. GEORGE WOODCOCK, Anarchism, A history of libertarian ideas and movements, The World Publishing Company, 1962, իուլ. թրդ. L'Anarchia, Feltrinelli, Milano, 1966, էջ 266-267 և 396-399:

28. «Aspects» (անդ, 15 Մարտ, 1896):
29. JEAN VIOLLIS, անդ, Մարտ 1898:

տեղեակ էր Սիամանթօն, և Հաւանական է որ անոնցմէ ստացած ըլ-լայ ինչ ինչ թելագրանքներ, առանց վճռականօրէն ուղղուելու դէպի ընութենապաշտութիւնը (ինչպէս աւելի ուշ պիտի ընէ Սեծարենց)։ Դժբախտաբար չենք զիտեր ինչ անմիջական յարաբերութիւններ կան Սիամանթոյի եւ այս խմբակներու միջն, որոնք ծնած խորհրդապաշտութեան մէջ, կ'ընդլզէին առաջնի խորհրդապաշտութեան դէմ։ ասով Հանգերք ունինք Սիամանթոյի մէկ բանաստեղծութիւնը, թարգմանուած ընութենապաշտ «Les Feuilles de Mai»³⁰ թերթին մէջ։ Սիամանթօն Դիւցազնօրէնը զրած ատեն, մնալով Հանգերք խորհրդապաշտ մթնոլորտի մը մէջ, կ'ամփիսիէ իր մէջ նոր տարրեր եւ խմբումներ, կը յայտնաբերէ ու կը հնարէ ուրիշներ։ Ասով նորութիւնը ոչ միայն ոնի եւ զեղեցկապիտութեան, այլ նաև ամբողջութեան, յատկապէս նոյն տարիներու հայ գրականութեան հանդէպ, ըլլայ ուշ վիպապաշտութեան ու նոր զասականութեան, ըլլայ Պոլոյց խորհրդապաշտ եւ անկապաշտ զպրոցին նկատմամբ³¹։ Գրական այս գէպերը ուղղակի եւ սերտ կերպով կապուած են մարդ Սիամանթոյի կեանքի գրուազներուն, անոր զգացողական, բարոյական եւ իմացական հարցերուն։ Սիամանթոյի մէջ կը գործէ հայրենասիրական ոգին³², աքսորի զգացումը (որ պատճառը պիտի ըլլայ, յաջորդաբար, մանկութեան վայրերու հայրենաբազմական իր գերակոչումներուն), իր մէջ կը գործէ խոր կերպով զործի մը լուծուելու անհրաժեշտութեան զիտակցութիւնը։ Կրնանք սակայն հարց գնել թէ ի՞նչ է ընութիւնը կամ հանդիւնը պամանքը այս զիտակից յանձնառութեան։ Ի՞նչ կը նշանակէ հուսկ, զամանքը այս զիտակից յանձնառութեան։

30. Հմմտ. MICHEL DECAUDIN, La crise des valeurs symbolistes, Privot, Toulouse, 1960, էջ 460։ Հետաքրքրական է նշել *Les Feuilles de Mai*-ի մէջ ներկայ օտար հեղինակներու անունները. Ասի, Պալմօնթ (ներկայացուած երէն-պուրիէ), Ռեայթման։ Տէքունի մէջըրեր նաև ընկերային երկու բանաստեղծութիւններ, այլարար Տէքունի։ Նկատի առաջ առաջ եւ ուրիշ զէպեր, կը թոյժառիւններն մեզի յստակելու թէ որքան հերքերի է այն կարծիքը որուած համաձայն Սիամանթօն գէր մըն էր արդիապաշտութեան և անկապաշտ զպրոցին, նկատուած իրեւ արտայացութիւնը մերսեսաց արուեստին համար» վարդապետութեան։ Այսօր յստակ կը տեսնենք թէ չար ընթերցումներէ մուրրած Սիամանթոյի մը պատկերը, այնպէս օր. Համար, ինչպէս որ արտայայտեց ժամանակին լեւն Սարգսեան («Մուրճ», 1, 1902, 142-143, մէջներուած թամբաղնանէ, անդ, էջ 36), պարզապէս անհատկացողութեան մը պառողն է, եւ Քրան-սական զրականութեան թիւ ծանօթ ըլլալուն արդիւնքն է։
31. Բան մը որ լայ հասկցած էին նուրէն Զարդարեանն ու Հ. Ն. Անդրեիկեան (Հմմտ. Զարդարեանն «Հոգեգարքի եւ յասի ջաներու յառաջարանը, եւ Անդրեիկեանի ըլլամանթօն», Բաղմակվուզ, թ. 9-10, 1907. Հօմայտ կը տարրերին նարձաննեանի երգերը, Պոլոյց հայ խորհրդապաշտ զբութիւններէն...»), անդ էջ 419)։
32. Հայրենասիրական եւ ու ազգայնական, կը կարծինք։ Իրամէկ բաւական տարրեր բաներ են։

առաջին երդի, այսինքն Դիմցազնօրէնի առաջին կայանի ընծայութեան ծէսը: Ի՞նչ է այս «փումրի մէջ մտնելու» իրական իմաստը: Պոէմը վերացական եւ բացարձակ եղուրով՝ կ'արտայայտուի, որոնք, բնականաբար, «երկրորդ աստիճանի իրականութիւն» մըն են, հանդէպ առարկայական իրաւին, իրաւին որ զգայական փորձառութեան տակ կ'իյնայ: Պարզ է որ պոէմին եղրերը «ուրիշ բան մը կը նշանակեն»: Այս տեսակիտով կարելի է գէթ երեք ենթագրութիւններ կատարել: Այլինքն թէ հարցը հոս

1.- Քաղաքական կազմակերպութեան մը, կուսակցութեան մը մէջ մտնելու մասին է:

2.- Ամբողջ ազգին հետ ձեռք բերուած հաղորդակցութեան մը մասին է (այսինքն անհատական դիրքին դէպի խմբականը անցքին):

3.- Ամբողջ մարդկութեան հետ ձեռք բերուած հաղորդակցութեան մասին է (նկատի ունենալով որ Յոյս, Յաւ, Մահ, Տառապանի, Եղենի, Դիմցազն եւլուն: իրեւ բացարձակ արժէքներ են, կամ կըրնան ըլլալ հարսութիւնը ամբողջ մարդկութեան, առանց զանգանութեան):

Շատ հաւանաբար, այս երեք տարրերը պարունակուած են Սիամանթոյի մտածողութեան եւ զգացողութեան մէջ: Տարբեր բառերով, հոս «երկդիմութիւնը»³³ չէ որ պիտի ունենանք, այլ «բազմիմաստ»³⁴: Միւս կողմէն, պարզ է որ արժէքներու ամբողջական կարգի մը ըստեղծագործութիւնը՝ ընդուրութիւնը՝ մէջ նոյն արժէքներու արտայայտութեան ամբողջ աստակութիւններն ու կարելիութիւնները: «Դիմցազնօրէնի»ի մէջ բանաստեղծը չ'երդեր այս կամ այն եղելութիւնը, պատահած այս կամ այն վայրին մէջ, այս կամ այն թուականին, այլ կ'երգէ եղելութիւնը, որուն մէջ կը խտացնէ մասնական, նման եւ կա-

33. Եմիսօնի համար երկդիմութիւնը «բառային ուելցչ նրբերանգ մըն է, որքան որ թէթեւ ըլլայ ան, բայ է որ թոյլատք մէկէ աւելի հակադեցութիւն նոյն լեզուական արտայայտութեան» (Հմմտ. Ուլիեամ Էմիսօն Seven Types of Ambiguity, Chatto & Windus, London, 1953): Երկդիմութիւնը՝ արտայայտութեած այս եղբերով, պիտի նոյնանար բազմիմաստ-ին հետ, այսինքն մատնանշումը եւ կամ ամեն թիւ մը... լսելայն (նշանակուած) եւ հաւաքական իմաստներով», ինչպէս որ կ'ըսեն Պոռւրս և Ռուուէն Understanding poetry հասորին մէջ: Մեզի համաձայն, երկդիմութիւն եւ բազմիմաստ իրարժէ տարբեր մատնանշումներ ունին: Երկդիմի մեւ մը թոյլ չի տար մեզի բնորոշում մը եւ որոշ բնորագը մը կատարել զանազան իմաստներու միջնեւ, բազմիմաստը մինչդեռ մեզի զանազան իմաստները կ'ընծայէ, սակայն բոլորն ալ յատակ եւ ընթառնիլ:
34. «Բազմիմաստ» եղը մըն է որ Տէլլա Վոլրէն մտցուցած է քննաբանութեան մէջ (անդ, էջ 78 եւ յլ.), բայց ինչ առումներով, որոնց միշտ համաձայն չենք:

բելի բոլոր դէպքերը: Այսպէս Դիւցազնօրէնը գրուած «Հայ երիտասարդութեան համար», է միաժամանակ պոէմը ամէն պայքարի՝ մարդկային խումբին, բարձր նպատակի մը համար. է նաեւ պոէմը համայն մարդկութեան նկատուած: իբրեւ համաձայնօրէն միացած շարժումի եւ յառաջդիմութեան մէջ: Այս առթիւ նկատել կու տանք կարեւոր կէս մը. Դիւցազնօրէնի մէջ, խումբին թշնամին, ոյժը ոռուն դէմ ամբոխը կ'ընդպղի եւ կը պայքարի, երբէք ձեւով մը չէ սահմանուած կամ յատկանչուած: Ենթադրութիւններու մէջն իրը լաւագոյն՝ կարելի է ըսել որ աստիկա չարը ըլլայ եւ կամ Զարը, որ զուտ ժխտական գործունէութիւն մը ունի, առանց ուրոյն դիմագիծի, լոկ իրը հակադրութիւնը բարին, որ հակառակին ներկայացուած է ամբոխն որ կը քալէ, ապստամբ, պայքարող: Այս իմաստով, պոէմը կրնայ նկատուիլ իբրեւ առակածեւ մէկ «աշխարհիկ ներկայացումը» մարդկային յաւիտենական յառաջնադաշտումին, ոռուն մէջ թշնամին, Զարը, նոյն այն պաշտօնը ունի որ ունէր Սատանան միջնադարեան «սրբազն ներկայացումներուն» մէջ, նախապէս արտասուրուած յանցանքով մը, եւ որ պիտի մնայ Զարը ցմիշտ:

Դիւցազնօրէնի առաջին երգի ընթերցումը, մեղի ցոյց տուաւ, արդարեւ, կարեւոր մէկ տուեալ մը. «Պատմող Ես»ը մտած է մաս կազմելու զինուորագրութեան մը: Այսինքն Սիամանթօ, գրաւ եւ լուծեց իր բուն խոդիրը, այսինքն իր եւ ուրիշներու³⁵ հետ ունեցած յարաբերութիւնը, իբրեւ գործողութեան խնդիր մը, այսինքն դաշտիարի մը իրագործումը ձեռնարկի մը միջոցով:

Կ. Վ.

(Շար. 2)

Թրգմ. Հ. Ռ. Անտոնիան

35. Սիամանթօյի մօտ ուժին է հաւաքականութեան զգացումը. Դիւցազնօրէնի ամբոխին պոէմ մըն է: Հոգիվարքի եւ յոյսի ջահերուն մէջ ունինք գեղեցիկ սկիզբներ. քրոլոր վիրաւոր ու մահարաղճ հոգինեն, այս իրկուն...», «Տըժգունութիւն յոյսին բոլոր շուշաները թափեցան», «Սոսկումներուն անտառին բռլոր ծառերն անհռանօրէն», «Քոլոր խարտեալ իշխանուհիները պորփիւրէ պալատներուն (ընդգծումները մերն են):